

8

आधुनिक समाजे वेदानां श्रीमद्भगवद्गीतायाश्च उपयोगिता

Dr. Bikash Mandal (डॉ. बिकाशमण्डल)

भूतपूर्वः शोधार्थी, पाण्डिच्चेरीविश्वविद्यालयः

शोधसारः

वयं सम्प्रति एकविंशतितमे शतके जीवामः। वर्तमानसमाजस्य वास्तविकशिक्षायाः महत्त्वं कियत् अत्यावश्यकम् इति कोऽपि व्यक्तिः एकस्मिन् शब्दे एव स्वीकुर्यात् । परन्तु वास्तविकशिक्षा किम् ? अस्माभिः तस्य सम्यक् अन्वेषणं कर्तव्यम् । सच्चा शिक्षा एकः मानवः भवितुम् अस्ति यस्मिन् दया, उदारता, प्रेम, स्नेह, सत्यता, करुणा, त्यागः, प्रामाणिकता, नीतिः इत्यादयः नैतिकगुणाः सामूहिकरूपेण प्रचलन्ति । एतादृशः आदर्शः व्यक्तिः महापुरुषः वा पश्चात् सामान्यजनैः अनुकरणं भविष्यति । संस्कृतसाहित्यस्य विभिन्नेषु स्थानेषु यथा - वैदिकसाहित्यं, उपनिषदं, महाभारतम्, श्रीमद्भगवद्गीता, चाणक्यश्लोक इत्यादयः संकलिताः सर्वे उपदेशाः वर्तमानसमाजस्य शिक्षायां च सर्वथा आवश्यकाः सन्ति । यथा, वक्तुं शक्यते - ऋग्वेदस्य अन्तिमे श्लोके अर्थात् सङ्गाननसूक्ते मैत्री, एकता, सर्वेषां प्रति सौहार्दः च उल्लिखिताः सन्ति । पुनः तैत्तिरीयोपनिषदे शिक्षावल्लीनाम्नाध्याये छात्रकर्तव्यविषया मौलिकाः निर्देशाः दत्ताः, ये अद्यत्वे समानरूपेण प्रासंगिकाः सन्ति । श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रथमे अध्याये अर्जुनः कारुक्षेत्रयुद्धे स्थित्वा स्वजनं हत्वा राज्यसुखं भोक्तुं अनिच्छुकः इति दर्शयति । तदनन्तरमपि अर्जुनः कथयति यत् यदि धृतराष्ट्रपुत्राः निरायुधं मां हन्ति तर्हि मम हितकरं स्यात् । तथापि वर्तमानसमाजस्य अल्पधनार्थं भ्रातरः भ्रातरं हन्तुं न संकोचयन्ति । अस्मिन् विषये तस्य चिन्तनं सम्यक् अनुसरणीयम् । संस्कृतसाहित्यस्य रत्नाः एताः सर्वाः उपदेशाः मानवतावादनीतिः इत्यादयः केवलं अस्माकं वास्तविकसामाजिकजीवने, शिक्षाक्षेत्रे च प्रयोक्तुं शक्यन्ते, येन देशस्य विश्वस्य च समृद्धिः भविष्यति इति वक्तुं शक्यते ।

कूटशब्दाः वैदिक दर्शनं, वेदः, उपनिषद्, गीता, शिक्षा, समाजः ।

भूमिका

दर्शनशब्दस्य सामान्यार्थः द्रष्टव्यम् । किन्तु दार्शनिकदृष्ट्या दर्शनशब्दस्य अर्थः वस्तुनां अन्तर्निहितस्य सिद्धान्तस्य यथार्थबोधः 'दर्शन' इति शब्दः 'दृश्' इति धातोः योगेण, यस्य अर्थः द्रष्टव्यम् इति । दर्शनशब्दो दर्शनं वा दृग्गतप्रतीतिः इत्यर्थः दर्शनक्रियारूपात् निष्पन्नः । तथापि शास्त्रेषु दर्शनशब्दः दर्शनस्य क्रियारूपात् निष्पन्नः, यस्य अर्थः समग्रजीवनस्य स्वरूपं प्रतीयते । त्रिक्षुः कर्णादिभिः इन्द्रियाणि यत् पश्यामः तत् बाह्यजगत्प्रत्यक्षप्रतीतिः, परन्तु अन्तः इन्द्रियचित्तद्वारा तत् दृष्ट्वा न्यायेन बुद्ध्या च विचार्य यथार्थतया प्रयोजयित्वा तत् दर्शनम् एव । वस्तुनः बाह्यरूपमेव साधारणदृष्ट्या द्रष्टुं शक्यते, किन्तु वस्तुनः तत्त्वं, सत्यरूपं, धर्मं, सत्यं सिद्धान्तं च प्रतीतुं विशेषदृष्टिद्वारा द्रष्टव्यं भवति, एषा विशेषदृष्टिः दर्शनम् । अत एव उच्यते - 'दृश्यते यथार्थतत्त्वमनेन इति दर्शनम्'¹ - अर्थात् यद्द्वारा वस्तुनः यथार्थस्वभावः दृश्यते वा ज्ञायते वा, तदेव दर्शनम् ।

एकविंशतितमे शतके वर्तमानसमाजः मूलवेदेभ्यः भगवद्गीताभ्यः वा के पाठं शिक्षितुं शक्नोति, अथवा अद्यतनकाले तेषां प्रासंगिकता का अस्ति? इति विषये किञ्चित् विश्लेषणं आवश्यकम् । वैदिकसाहित्येन महाभारतस्य भीष्मपर्वस्य भागवद्गीतायाश्च अनेके दार्शनिकसिद्धान्ताः प्रकाशिताः ये अद्यापि समाजं अग्रे नेतुं तस्य नेतृत्वं कर्तुं च शक्नुवन्ति । वैदिकसाहित्ये विविधाः प्रज्ञाः सन्ति ये अद्यत्वेऽपि समानरूपेण प्रासंगिकाः सन्ति । उदाहरणतया -

‘समानी व आकृतिः समाना हृदयाणि व ।

समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ॥

अर्थात्, भवतः अभिप्रायः एकः भवतु, भवतः हृदयं एकं, भवतः मनः एकं, भवतः सर्वेषु विषयेषु सहमतिः भवतु ।

‘सहृदयं सांमनस्यमविद्वेसं कृणोमि व ।

अन्योन्यमभिहर्यत वत्सं जातमिवाघ्न्या ॥

अर्थात्, अहं द्वेषं दूरीकृत्य भवतां सर्वेषां मध्ये दयालुतां, आदरभावं च प्रवर्धयामि । यथा गोः वत्सं प्रेम करोति तथा यूयं सर्वे परस्परं प्रेम कुर्वन्तु 'विधे अमृतस्य पुत्राः ॥' अर्थात् हे सर्वे अमृतपुत्राः - 'उदारचरितानान्तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥' अर्थात्

¹शब्दकल्पद्रुमः (द्वितीयो भागः) पृ. - ६८९

²ऋग्वेद-संहिता -१०.१९१.४

³अथर्ववेद-संहिता -३.३०.१

⁴धेता-धतर उपनिषद् -२.७

⁵महोपनिषद्- ६.७१

उदारचरितस्य कृते सर्वे जगत् कुटुम्बवत् भवति इत्यर्थः 'यत्र विश्वं भवत्येकनीडम्
यत्र सर्वे जगत् वासस्थानमित्यर्थः ।

एतानि सर्वाणि सुभाषितानि समाजस्य अग्रे गमनाय, येन सर्वे मिलित्वा सद्भावेन
जीवितुं शक्नुवन्ति, तथा च यत्किमपि प्रकारस्य विग्रहं हिंसां वा परित्यज्य सुन्दरं
समाजं निर्मातुं च उद्दिष्टाः सन्ति । वैदिकदर्शनं अस्मान् एकीकृत्य शिक्षयति ।
वैदिकदर्शनात् मैत्री, अहिंसा, प्रामाणिकता, न्यायः, भक्तिः, शिष्टाचारः,
चरित्रनिर्माणं, कर्तव्यं, विनयम् इत्यादयः गुणाः वयं वैदिकदर्शनात् प्राप्तुं शक्नुमः
'एकता एववल्गुम्' एतत् वचनं अस्माकं वैदिकदर्शने पूर्वमेव उक्तमिति । परन्तु
अस्माभिः अस्माकं वैदिकदर्शनात् शिक्षायाः मुख्यधाराग्रहणं कर्तव्यं तदा एव
समाजस्य प्रगतिः सम्भवति । अस्मिन् संसारे अशान्तिर्युगे एते सर्वे गुणाः अतीव
प्रासंगिकाः अभवन् ।

अपि च, तस्मिन् वैदिककाले अद्यतनसाम्यवादस्य अवधारणा वयं स्पष्टतया
द्रष्टुं शक्नुमः । तेषां साक्षात्कारं अस्माकं मुनिभिः उक्तं यत् अद्यत्वे अस्माकं कृते
उदाहरणम् अस्ति । यथा -

‘संगच्छध्वं संवदध्वंसं वो मनांसि जानताम् ।

देवा भागं यथा पूर्वे सञ्जानाना उपासते ॥

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सहचित्तमेषाम् ।

समानं मन्त्रमभिमन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि ॥

अर्थात्, एकत्र मिलित्वा स्तुतिं गायन्तु, परस्परं भवतः मनः सङ्गच्छतु । प्राचीनदेवाः
सम्भृत्या यज्ञं स्वीकृतवन्तः । मन्त्रस्य जपः एकविधः भवतु, परस्परं संयुज्यताम्,
तेषां मनः हृदयं च एकविधं भवतु । तेनैव मन्त्रेण त्वामावाहयामि । अहं भवतः
एकतायाः कृते समानं यज्ञं समर्पयामि ।

एते मन्त्राः वर्तमानजगति शान्तिस्थापनसामर्थ्येन अप्रतिमाः सन्ति । एते मन्त्राः
साम्यवादस्य स्थापनायाः परमं प्रतीकं भवन्ति । अस्माभिः एतत् साम्यवादं हृदये
स्वीकृत्य सर्वहृदयेन विश्वासं कृत्वा तदनुसारं स्वकर्तव्यं कर्तव्यं, तदा एव
वर्तमानसमाजस्य नूतना दिशा भविष्यति या अद्यत्वे अतीव इष्टा अस्ति ।

पुनः अथर्ववेदस्य अनेकाः मन्त्राः अस्माकं कुटुम्बसम्बन्धः कथं भवेत्, पुत्रस्य
मातापितृसम्बन्धः, पतिपत्न्याः सम्बन्धः, भ्रातृभगिनीसम्बन्धः च इति प्रकाशं

⁶शुक्ल-यजुर्वेद ३२.८, तैत्तिरीय-आरण्यक १०.१३

⁷ऋग्वेद-संहिता -१०.१९१.२

⁸ऋग्वेद-संहिता -१०.१९१.३

प्रसारयन्ति मन्त्राः सर्वैः सद्भावेन जीवेत्, सर्वे निर्दोषाः भवेयुः, सर्वे सह सुसम्बन्धः भवितव्यः इति मन्त्राः उपदिशन्ति ।

'अनुव्रतः पितुः पुत्रो मात्रा भवतु संमनाः ।

जाया पत्ये मधुमतीं वाचं वदतु शन्तिवाम् ।⁹

अर्थात्, पुत्रः पितुः आज्ञापालनं मातुः सह एकचित्तः भवेत् इत्यर्थः; भार्या भर्तुः कृते मधुरं शान्तं च वचनं प्रयोजयेत् ।

'मा भ्राता भ्रातारं द्विक्षन् मा स्वसारमुत स्वसा ।

सम्यञ्चसव्रताभूत्वा, वाचं वदत भद्रया ।¹⁰

भ्राता भ्रातारं न ईर्ष्यायेत्, भगिनी भगिनीं न ईर्ष्यायेत्, शान्तं शिष्टं च भवेत्, सौहार्दपूर्णं वचनं च प्रयोक्तव्यम् इति ।

'समानी प्रया सह वोन्नभागः समाने योक्त्रे सह वो युनज्मि ।

सम्यञ्चोऽग्निं सपर्यतारा नाभिमिवाभितः ।¹¹

अर्थात्, नवीनोत्साह-नवतरङ्ग-नवननन्द-लोकश्रद्धा-प्रकाश-आवाहन-उत्सवः लोहरिः सच्चिदानन्दः शुभः भवतु । सर्वे मङ्गलकर्मणि प्रवृत्ताः भवन्तु । सर्वेषां हृदये ज्ञानाग्निः प्रज्वलतु । समुहः समृद्धः भवतु ।

ऋग्वेदस्य दशममण्डलस्य चतुस्त्रिंशत्सूक्तस्य नाम अक्षसूक्तम् । तत्र द्यूतस्य पासाक्रीडायाः वा हानिकारकप्रभावस्य विषये जागरुकता उत्पन्ना अस्ति । द्यूतस्य दुष्पक्षाः विविधैः उदाहरणैः प्रकाशिताः सन्ति, द्यूतं च निषिद्धम् अस्ति । द्यूतक्रीडकस्य आदरः सामाजिकप्रतिष्ठा वा नास्ति, सर्वैः द्रिष्यते, तस्य परमपरिणामाः किं भवितुम् अर्हन्ति इति प्रकाशितं भवति । तत्र एकः श्लोकः अस्ति यत्-

'अक्षैर्मादीव्यः कृषिमित्कृषस्ववित्तेरमस्वबहुमन्यमानः ।

तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे वि चष्टे सवितायमर्यः ।¹²

अर्थात्, पासान् न क्रीडन्तु, कृषिं कुरु इत्यर्थः । यदि कृषिं करोषि तर्हि बहु सम्मानं धनं च प्राप्स्यसि । स्वप्नव्यसनिनः नरे कृषिद्वारा मां कीर्तिं च प्राप्स्यसि ।

तैत्तिरीयोपनिषदे वैदिकऋषिभिः स्वविद्यार्थिभ्यः शिष्येभ्यः वा यः उपदेशः दत्तः सः अतीव महत्त्वपूर्णः अस्ति । यथा - 'सत्यं वद । धर्मं चर । स्वाध्यायान् मा प्रमदः । मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव ।¹³ सत्यं वद इत्यर्थः ।

⁹अथर्ववेद-संहिता - ३.३०.२

¹⁰अथर्ववेद-संहिता - ३.३०.३

¹¹अथर्ववेद-संहिता - ३.३०.४

¹²ऋग्वेद-संहिता - १०.३४.१३

¹³तैत्तिरीय-उपनिषद् - १.११.१-२

धर्मस्य आचरणं करिष्यति । अक्षयने विरामं न कुर्वन्तु । मातरं देवं मन्यताम् । पितरं देवं मन्यताम् । भवतः गुरुं देवं मन्यताम् । अतिथिं देवं मन्यताम् । अत्र विद्यमानः उपदेशः सर्वदा समानरूपेण प्रासंगिकः अस्ति । छात्राणां कर्तव्यानां विषये सम्यक् दिशां दत्ता अस्ति येन समाजस्य, देशस्य, विश्वस्य च कल्याणं सिद्धं भवति । वर्तमानकाले शिक्षकाणां छात्राणां च सम्बन्धः सुष्ठु न दृश्यते । यदि वयं एतान् सर्वान् उपदेशान् अस्माकं दैनन्दिनजीवने प्रयोक्तुं शक्नुमः तर्हि छात्रसमुदायः सर्वेषां कृते नूतनं मार्गं अन्वेष्टुं शक्नोति ।

परन्तु वर्तमानकाले वैदिकदर्शनस्य अन्यः सम्यक् प्रयोगः योगशिक्षा अस्ति । योगद्वारा योगमुक्तिः । योगस्य माध्यमेन वयं मानसिकं शान्तिं, शारीरिकं शान्तिं, सकारात्मकं चिन्तनं प्राप्नुमः । उद्वेगः, दुःचिन्ता, भयम्, चञ्चलता, आशङ्कन, तंत्रिका दुर्बलता इत्यादयः मानसिकरोगाः योगद्वारा निराकृताः भवन्ति । योगेन वा व्यायामेन वा स्वस्थं दीर्घं च आयुः प्राप्तुं शक्यते । शरीरं च धर्माचरणस्य मुख्यं साधनम् । यदि शरीरं शारीरिकं मानसिकं च स्वस्थं भवति तर्हि सर्वे कार्ये सम्यक् सम्पन्नं भविष्यति । अत एव 'स्वास्थ्यं धनम्' इति । परन्तु आशायाः प्रकाशः अस्ति यत् वर्तमानसमाजः योगाभ्यासस्य प्रति अधिकाधिकं आकृष्टः भवति, तस्य लाभाः अपि प्राप्यन्ते ।

वर्तमानकाले अन्यत् गम्भीरसमस्या अस्ति यत् जनानां मध्ये ईर्ष्या, लोभः, द्वेषः, स्वार्थः, क्रोधः चरमस्तरं प्राप्तवान् । अधुना किञ्चित् धनं वा सम्पत्तिं वा कृते बालाः पितरं, जनं स्वबन्धुजनं, भ्रातृणामपि भ्रातृणां वधं कर्तुं न संकोचयन्ति । एतत् अतीव दुःखदं निराशाजनकं च । एतस्याः समस्यायाः विषये वयं सर्वे न्यूनाधिकं जानीमः । परन्तु श्रीमद्भगवद्गीतायाः संस्कृतशास्त्रस्य प्रथमाध्याये अर्जुनः राज्यस्य सुखं प्राप्तुं स्वस्य निकटजनानाम् वधस्य कल्याणं कर्तुं न शक्तवान् । यद्यपि प्रतिद्वन्द्वी तस्य अन्यायं कृतवान् । तदापि अर्जुनः प्रतिपक्षस्य वधं कर्तुं संकोचम् अकरोत् । अर्जुनात् वयं शृणोमः -

'न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ।
न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ॥⁴

अर्थात्, हे कृष्ण ! युद्धे बान्धवहत्या विजयं राज्यसुखं च न प्राप्तुम् इच्छामि । प्रतिद्वन्द्वी मां हन्ति चेदपि मम हितकरं भविष्यति, परन्तु अहं स्वजनहत्या राज्यसुखं न प्राप्तुम् इच्छामि । अर्जुनः अवदत् -

'एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपिमधुसूदन ॥⁵

¹⁴श्रीमद्भगवद्गीता -9.93

¹⁵श्रीमद्भगवद्गीता -9.94

'धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत्' ¹⁶

ततोऽपि अर्जुन उवाच - कथं सुखी भवेयम् स्वबन्धुनिहत्या ।

'स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव' ¹⁷ इतः वयं अर्जुनस्य उन्नतचिन्तनं मानसिकतां च ज्ञातुं शक्नुमः यत् अद्यत्वे अतीव प्रशंसितम् अस्ति । तस्य सकारात्मकं मनोवृत्तिः, चिन्तनं, सुचरित्रं, बन्धुप्रेम, नीतिः, सरलता, न्यायः इत्यादयः अद्यत्वे अपि अनुकरणीयगुणाः सन्ति । परन्तु यदा वयं वर्तमानसमाजं पश्यामः तदा वयं लज्जया शिरः प्रणमयामः । अस्मिन् एकविंशतिशतके जनानां मध्ये एते गुणाः प्रायः दुर्लभाः सन्ति । एते सर्वे सद्गुणाः अस्माभिः वास्तविकजीवने प्रयोक्तव्याः, तदा एव वर्तमानसमाजः उत्तमोत्तमः भविष्यति । एतेषां नैतिकगुणानां माध्यमेन वयं यत्किमपि बाधकं पारयितुं शक्नुमः । उक्तं महाभारते - 'यतो धर्मस्ततो जयः' ¹⁸ यत्र धर्मः अस्ति तत्र विजयः सुनिश्चितः इत्यर्थः । श्रुतिः अपि अवदत् - 'सत्यमेव जयते' ¹⁹ सत्यं विजयते इत्यर्थः । यदि भवान् धर्मसत्यमार्गं अनुसृत्य कस्मिन् अपि कार्ये सफलतां प्राप्तुं शक्नोति ।

निष्कर्षः

अन्ते एतत् वक्तुं शक्यते यत् यदि वयं वैदिकदर्शनस्य, गीतादर्शनस्य च समाजकल्याणशिक्षायाः मार्गदर्शकत्वेन अग्रे गच्छामः तर्हि समाजस्य उन्नतिः, उन्नतिः च भविष्यति । यदि वयं केवलं ततः सकारात्मकवृत्तिः स्वीकृत्य तदनुसारं जीवितुं शक्नुमः तर्हि समाजाय अत्यन्तं लाभप्रदं भविष्यति । अस्माभिः महत्तर-हितार्थं लघु-संकीर्ण-वृत्तिः परित्यक्तव्यम् । अन्ततः आधुनिकसमाजस्य सन्दर्भे वेददर्शनं श्रीमद्भगवद्गीता च मानवजीवनस्य नित्यप्रासङ्गिकौ आधारस्तम्भौ स्तः । वेदेषु प्रतिपादितं धर्मं सत्यं च सामाजिकनीतेः मूलं भवति, तथा श्रीमद्भगवद्गीता निष्कामकर्मयोगेन, समत्वबुद्ध्या, आत्मज्ञानोपदेशेन च व्यक्तेः समाजस्य च सम्यक्साधनं साधयति । भौतिकवादप्रधानस्य युगस्य मध्येमपि एते ग्रन्थाः नैतिकमूल्यानां संरक्षणं, लोकसंग्रहभावनां, आन्तरिकशान्तिं च ददति । अतः वेददर्शन-गीतोपदेशयोः अनुसरणेन आधुनिकसमाजः अधिकं सुसंस्कृतः, समन्वितः, शान्तिमयश्च भविष्यति ।

सहायकग्रन्थाः

¹⁶ श्रीमद्भगवद्गीता - 9.89

¹⁷ श्रीमद्भगवद्गीता - 9.36

¹⁸ महाभारत - 9.2.99-100

¹⁹ मुण्डकोपनिषद् - 3.16

१. अथर्ववेद-संहिता, शर्मा, डा. गङ्गा सहाय, संस्कृत साहित्य प्रकाशन, नई दिल्ली, २०१६.
२. ऋग्वेद-संहिता - शर्मा, डा. गङ्गा सहाय, संस्कृत साहित्य प्रकाशन, नई दिल्ली, २०१६.
३. गोप, युधिष्ठिर -वैदिक साहित्ये इतिहास, संस्कृत पुस्तक आगार, कलकत्ता, २०१२.
४. घोष, जगदीशचन्द्र (सम्पादक) -श्रीमद्भगवद्गीता, प्रेसिडेन्सी पुस्तकालय, कलकत्ता, १९८०.
५. घोषल, चित्तरंजन (सम्पादक) -उपनिषद संग्रह, ग्रथिक संस्करण, कलकत्ता, बङ्गाद्व १४२०.
६. तैत्तिरीयारण्यकम् - पाठकः, डॉ. जमुना, चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी, २०१४.
७. पाठक, यमुना सिंह छ, उमेश प्रसाद- नवीन वैदिक संचयन (प्रथम भाग), चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी, २००५.
८. महाभारत (षष्ठ खण्ड) - पाण्डेय, प. रामनारायणदत्त शास्त्री (अनुवादक), गीताप्रेस, गोरखपुर, वाराणसी, सं. २०७२.
९. महोपनिषद् -<https://www.shdvef.com/>
१०. मुण्डकोपनिषद्- सरस्वती, स्वामी प्रखर प्रज्ञाननन्द, डॉ.राजकुमार उपाध्याय, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, २०१९.
११. रंगनाथनन्द, स्वामी- उपनिषदेरा संदेश, उद्बोधन कार्यालय, कलकत्ता, बङ्गाद्व १४०५.
१२. वन्द्योपाध्याय, शान्ति -वैदिक साहित्यस्य रूपरेखा, संस्कृत पुस्तकालयः, कलकत्ता, २००३.
१३. वसु, योगीराज -वेदर परिचाय, फार्मा ।केएलएम प्राइवेट लिमिटेड, कोलकाता, २०१३.
१४. शद्धकल्पद्रुमः (द्वितीयो भागः) -बाहादुर, स्यार राजा राधाकांतदेव बाहादुर, श्रीवरदाप्रसादवसु, श्रीहरिचरणवसु, चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी, १९६७.
१५. शर्मा, उमाशंकर - संस्कृत साहित्य का इतिहास, चौखम्बा भारती अकादमी, वाराणसी, २०१०.
१६. शुक्लयजुर्वेदसंहिता-शर्मा, उमा शङ्कर, चौखम्बा क्लासिका, वाराणसी, २०२४.

१७. श्रीमद्भगवद्गीता-गोयन्दका, जहयदयाल, गीताप्रेस, गोरखपुर, वाराणसी, २०२१.
१८. श्रीमद्भगवद्गीता-गोयन्दका, श्री हरीक्रीशना दास (अनुवादक,) गीताप्रेस, गोरखपुर, वाराणसी, २०२२.
१९. धेताधतरोपनिषद् - सरस्वती, स्वामी अखण्डानन्द, सत्साहित्य प्रकाशन ट्रस्ट, मुम्बई, २०१२.
२०. स्वामी, गंभीरानन्द (सम्पादक) -उपनिषद् ग्रंथावली (प्रथम खण्ड), उद्बोधन कार्यालय, कोलकाता, २०१४.